

ISTORIE
SOCIETATE &
CIVILIZAȚIE

Constantin Bărbulescu (n. 1969) a absolvit în 1994 Facultatea de Istorie și Filozofie a Universității „Babeș-Bolyai“ din Cluj-Napoca, la specializarea istorie-etnologie. A lucrat ca muzeograf la Muzeul Etnografic al Transilvaniei, participând în paralel la mai multe cercetări etnografice pe teren și pregătindu-și doctoratul în istorie, pe care l-a obținut în 2003. Din același an predă la Facultatea de Istorie și Filozofie de la Universitatea „Babeș-Bolyai“, unde, în prezent, este conferențiar în cadrul Departamentului de istorie modernă, arhivistică și etnologie. În 2011 a obținut încă două titluri de doctor, unul în sociologie (la SNSPA), iar celălalt în antropologie și etnologie (la Universitatea din Perugia).

Multipla sa formație se reflectă în articolele și studiile care au apărut în diverse publicații științifice, precum *Caiete de antropologie istorică*, *Revista de etnografie și folclor*, *Transylvanian Review*, *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu“ din Cluj-Napoca*. Este autor, coautor sau editor a 11 volume, dintre care cele pe care le consideră mai importante sunt: *Imaginarul corpului uman. Între cultura țărănească și cultura savantă (secolele XIX–XX)*, Editura Paideia, București, 2005; *Modernizarea lumii rurale din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea. Contribuții*, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2005 (cu Vlad Popovici); *Corvin. O biografie rurală*, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2006 (cu Elena Bărbulescu); *Documente privind politica sanitară în România (1965–1989)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2010; *Țărani, boli și vindecători în perioada comunistă. Mărturii orale*, vol. II, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2011; *Medicine, Hygiene and Society from the Eighteenth to Twentieth Centuries*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2011 (în colaborare cu Alin Ciupală).

CONSTANTIN BĂRBULESCU

ROMÂNIA MEDICILOR

Medici, țărani și igienă rurală
în România de la 1860 la 1910

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Seria „Societate & civilizație“ este coordonată de
Constanța Vintilă-Ghițulescu

Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Cristina Jelescu
DTP: Iuliana Constantinescu, Dan Dulgheru

Tipărit la Accent Print – Suceava

© HUMANITAS, 2015

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Bărbulescu, Constantin
România medicilor: medici, țărani și igienă rurală în România de la
1860 la 1910 / Constantin Bărbulescu. – București: Humanitas, 2015
Bibliogr.
ISBN 978-973-50-4762-7
614(498)“1860/1910”

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372 743 382; 0723 684 194

Soției mele, Ena

Cuprins

Introducere	11
Mulțumiri	23

PARTEA ÎNTÂI

România văzută prin ochii medicilor

1. „Domnule Ministru, înaintez acest raport...”	27
Primele rapoarte sanitare	29
Rapoartele medicilor de plasă	32
Rapoartele medicilor primari de județ	36
Rapoartele Consiliului Sanitar Superior	40
Rapoartele inspecțiilor sanitare	41
Rapoartele serviciului sanitar al Capitalei	45
Rapoartele medicilor spitalelor rurale	46
Rapoartele medicilor de regiment	48
2. Amintiri din practica medicală	54
„În pragul amurgului mă năpădesc amintirile vieții mele” . . .	55
„Doftore, scarpină-mă”	63

PARTEA A DOUA

Discursul medical despre țăran și lumea rurală

1. „Jegul stă gros pe pielea lor”	
sau despre igiena corporală și a vestimentației	77
Țăranul – o ființă mizerabilă în pielea sa...	78
Dar și în haina sa...	89

2. „Majoritatea locuiesc în condițiuni mai rele ca zulușii“, sau despre igiena locuinței și a gospodăriei	
Bordeiul – flagelul habitatului țărănesc	94
Locuințele de suprafață: lut, balegă și paie	106
„Relele igienice“ ale locuințelor rurale	110
3. „Hrana țaranului e numai mămăliga“ sau despre igiena alimentației	123
La masa țaranului	123
Mămăligă... și iar mămăligă	128
Țăranul – un vegetarian fără voie	135
Mămăliga, lenea, boala și moartea	146
Vremurile bune de altădată	148
Apa noastră cea de toate zilele	155
4. „Este alcoolic românul?“ sau despre igiena băuturilor alcoolice	160
În sticla țaranului	160
„Alcoolismul – de la naștere până la moarte“	172
„Pericolul alcoolismului“	179
Împotriva beției	182
5. „Pelagra, flagelul țaranului nostru“ sau despre nașterea unei maladii	186
Spectacolul bolii	186
Boala săracilor	193
Sarabanda cifrelor	196
„Pellagra – boala porumbului stricat“	205
Antipelagra	211
6. „Degenerarea rasei și pieirea neamului“ sau despre spaimele demografice	218
Începutul sfârșitului	219
Degenerare, depopulare, antisemitism	222
Degenerarea rasei și statistica recrutării	247
Și la final de secol: mortalitatea infantilă	256

PARTEA A TREIA

Cultură medicală versus cultură țărănească

1. Puterea culturii medicale: legi noi la oameni vechi. . .	281
Pentru sănătatea poporului: legi, regulamente, norme.	281
Și imposibila lor aplicare	287
2. Cultură medicală și cultură țărănească	
la mijlocul secolului al XIX-lea în Principate:	
cazurile Marin Vărzaru și Stoian Buruiană.	300
Empirici, șarlatani și ignoranți	300
Ordinea lui Carol Davila	306
Empiricii și remediile lor	311
Încheiere	329
Bibliografie	339

PARTEA ÎNTÂI

*România văzută
prin ochii medicilor*

„Domnule Ministru, înainte de acest raport...”

De-a lungul secolului al XIX-lea și la începutul celui următor, medicii sunt personaje care nu tac. De la înălțimea pregătirii lor profesionale, considerându-se ei înșiși o elită chiar în interiorul elitei românești, vor lua cuvântul pentru a descrie România așa cum o văd în interacțiunile profesionale de zi cu zi, sau cum și-o amintesc la bătrânețe. Creionează în rapoarte și memorii – ca să-l parafrazez pe Sorin Mitu¹ – România lor, o Românie plină de mizerie și de suferință, la sate sau în orașe, de boală și de moarte; o țară pe alocuri hidoasă pe care nu o iubesc în starea în care se află și pe care, în consecință, încearcă să o schimbe. Oricum, imaginea pe care ne-o oferă este una preponderent întunecată, ca o fotografie în negativ. Motivele unei astfel de construcții le vom decela pe parcursul lucrării de față.

În această primă parte ne-am oprit asupra a două categorii de surse istorice emanate de lumea medicală, ambele neglijate în prezent de cercetarea istorică: rapoartele sanitare și memorialistica medicilor. Surse extrem de bogate în informații despre lumea trecută, așa spune esențiale pentru istoricul secolului al XIX-lea românesc. Evident, pentru istoricul care privește epoca de jos, de la nivelul caldarâmului pe care pășesc subiecții mai marii sau mai micii istorii. Dar să nu anticipăm...

1. Sorin Mitu, *Transilvania mea. Istorii, mentalități, identități*, Editura Polirom, Iași, 2006.

Acum și aici ne vor interesa în primul rând rapoartele sanitare; vom avea în vedere apariția, tipologia și evoluția rapoartelor, rolul lor în reconstituirea istoriei lumii rurale, dar și urbane din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și de la începutul secolului următor.

Înainte de toate, cred că ar trebui să definim conceptul cu care operăm: rapoartele sanitare sunt o categorie de acte administrative, cu un specific atât la nivelul emitentului, cât și la cel al receptorului. În ceea ce privește emitentul, rapoartele sunt redactate strict de către medici și se adresează de cele mai multe ori nivelului superior al ierarhiei medicale. În ceea ce privește conținutul, rapoartele descriu starea igienică și sanitară a circumscripției administrate de medicul ce redactează documentul. Cu alte cuvinte, rapoartele, în ansamblu, se constituie într-un discurs descriptiv, și mai puțin, iar uneori deloc, normativ, și au avantajul de a descrie România văzută prin ochii medicilor. Alături, rapoartele le descriu membrilor ierarhiei superioare acțiunile întreprinse de autor pentru îndeplinirea unei misiuni punctuale; așa sunt, de pildă, frumoasele rapoarte ale membrilor Institutului de Bacteriologie, trimiși în misiune în diverse localități pentru a studia și a combate bolile epidemice; sau rapoartele somităților medicale românești care iau parte în calitate oficială (și în consecință raportează Ministrului de Interne despre participarea lor și a delegațiilor României) la multitudinea de congrese medicale care se țin peste tot în Europa în timpurile decenii ale secolului al XIX-lea.

Analiza noastră se va baza în principal pe rapoartele editate, iar cercetarea noastră nu are, evident, pretenții de exhaustivitate: nu ne-am propus să depistăm și să utilizăm totalitatea acestor rapoarte – ar fi fost o situație ideală, care de cele mai multe ori nu devine și reală –, ci pe baza rapoartelor care ne sunt cunoscute încercăm să tipologizăm această sursă a istoricului și să demonstrăm utilitatea ei pentru cunoașterea secolului al XIX-lea românesc.

Primele rapoarte sanitare

Primele rapoarte sanitare apar înaintea adoptării legislației sanitare moderne (1874) din simplul motiv că un sistem sanitar, chiar și rudimentar și care nu acoperă toate provinciile, exista înainte de 1874. Unele dintre primele rapoarte sanitare, chiar dacă nu au întotdeauna un asemenea titlu, le regăsim publicate în officiosul Serviciului Sanitar – *Monitorul Sanitar* – între 1863 și 1866 (Coridaly, 1863, pp. 182–183, 186; Niculescu, 1864, pp. 381–384; Michelstaedter, 1866, pp. 35–37, 44–45; Kopețki, 1865, pp. 99–101; Hintz, 1865, p. 115). Întrebarea este: se aseamănă aceste rapoarte cu cele de după 1874? Respectă ele canoanele genului? Sau au un alt model? O primă caracteristică a acestor rapoarte este dimensiunea lor redusă, ceea ce le diferențiază de rapoartele de mai târziu. Se vede, la o primă lectură, că sunt redactate la repezeală, pentru a răspunde unei circulare a ierarhiei superioare. Pe de altă parte, în ciuda dimensiunii modeste, aceste prime rapoarte au o structură tematică densă, care se suprapune peste cea a rapoartelor de după 1874. Vom regăsi aici informații despre starea igienică a locuitorilor, despre principalele boli ale populației, precum și date demografice (constante și după 1874), dar și descrieri geografice ale unității administrate. Această din urmă caracteristică le apropie de topografiile medicale din prima jumătate a secolului al XIX-lea, care sunt fără îndoială un model urmat de medicii noștri.

În ceea ce privește conținutul rapoartelor, există o caracteristică generală ce le diferențiază profund de cele de mai târziu: conțin numeroase aprecieri pozitive la adresa igienei țăranului. Astfel, doctorul I. Niculescu remarca „starea igienică a locuitorilor“, care „în general este bună“ (Niculescu, 1864, p. 382). Și, lucru de neconceput mai târziu, doctorul Coridaly îl consideră pe țăranul din districtul Ismail... harnic: „Țăranul este laborios și nu se retrage înaintea unei munci cât de aspre. [...] Femeile țăranilor petrec o viață atât

de muncitoare ca și bărbații“ (Coridaly, 1863, p. 183). Greu de explicat această poziție față de stereotipul care asociază țăranul cu lenea și despre care știm că este mult mai vechi decât mijlocul secolului al XIX-lea¹. Se regăsesc oare aici ecourile polarizării opiniei publice din preajma reformei agrare a lui Al.I. Cuza în imaginile antagoniste ale țăranelui bun și ale marelui proprietar rău?² Cercetările viitoare ar putea confirma dacă imaginea preponderent negativă asupra lumii rurale oferită de literatura rapoartelor se accentuează pe măsură ce înaintăm spre sfârșitul secolului al XIX-lea. Dar nu toți medicii sunt la fel de mulțumiți ca doctorul I. Niculescu sau Coridaly de starea igienică a comunelor din circumscripția lor: doctorul Robert Hintz, medicul primar al districtului Vlașca, cu care o să ne mai întâlnim pe parcursul lucrării de față, descrie și el comunele pe care le administrează ca fiind în stare „în genere bună, case (de suprafață – n.n.) puține, mai multe bordeie grăsi-oase, necurătenie, cât pentru locuitori, asemenea și pentru vite“ (Hintz, 1865, p. 115), așadar, în ciuda afirmației cu care se deschide textul, situația sanitară nu pare strălucită. Cum nu pare strălucită nici starea sanitară și igienică a evreilor din județul Roman descriși în 1864 de doctorul Niculescu: „cea mai mare parte din locuitorii evrei nu cunosc altă stare de sănătate decât pătîmind de anemie, de hipertrofia ficatului sau a splinei, sau fiind afectați de scorbut, caracterizat prin stomatite scorbutice. Am văzut în târgul Băcești două familii, locuind una și aceeași cameră; aceste familii și mai toate celelalte de evrei numără câte 3-6 copii;

1. Vezi pentru acest stereotip cercetarea lui Vlad Popovici, „Autopsia unei imagini: «lenea țăranului român» între stereotip etnic și social“, în C. Bărbulescu, Vlad Popovici, *Modernizarea lumii rurale din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea. Contribuții*, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2005, pp. 105–170.

2. Sugestia îi aparține lui Alin Ciupală.

nu-și poate imagina cineva în ce stare de stricăciune se află aerul și ce odoare găsește în una din acele camere“ (Niculescu, 1864, p. 383). Imagini ale mizeriei organice și ale habitatului care ne trimit către descrierile de mai târziu ale medicilor despre populația rurală... românească. Se pare că în timpul domniei lui Cuza perspectiva medicilor despre țăran și lumea rurală este puțin mai senină decât în lungile decenii de domnie ale lui Carol I. Ne aflăm acum, la mijlocul anilor '60, chiar la sfârșitul perioadei de prosperitate țărănească despre care medicii de la sfârșitul secolului al XIX-lea și de la începutul celui următor vorbesc cu nostalgie. Eu întotdeauna am considerat, fără să pot verifica în vreun fel, că această imagine este marcată de într-un paseism potențat de „relele“ contemporane. Sau poate în acest caz este vorba doar de un decalaj, mai mare la 1900 decât la 1865, între așteptările unui tot mai modern și mai instruit corp medical și realitățile unei lumi rurale rămase parcă într-un alt secol. Greu de spus!

Am optat pentru o analiză a literaturii rapoartelor care combină criteriul tipologic cu cel al conținutului din motive legate de structura propriului discurs. Cu alte cuvinte, ni s-a părut mai bine structurată o analiză de conținut aplicată fiecărei categorii de rapoarte.

Și, cum întregul sistem sanitar este organizat ierarhic, practic nu există medic care să nu fi scris asemenea rapoarte, pe care le întâlnim din abundență în presa medicală a vremii, în *Monitorul Oficial*, sub formă de broșuri și chiar volume, sau care pur și simplu umplu dosarele Administrației Sanitare, păstrate la Arhivele Naționale. Istoricul de astăzi este copleșit de o imensă masă de asemenea documente. Să le prezentăm pe rând și să vedem în ce măsură ne pot oferi o imagine, și ce fel de imagine, despre România ultimelor decenii ale secolului al XIX-lea.

Rapoartele medicilor de plasă

O primă categorie de rapoarte sanitare derivă din însăși structura ierarhiei a ceea ce legile sanitare numesc „organele sanitare”¹. La baza sistemului sanitar se află medicul de plasă care, conform legii din 1874, „trimite medicului primar raporturi periodice și tabele statistice asupra stărei sănătății publice și asupra serviciului de poliție sanitară” (Pârvolescu, 1883, p. 81). Din păcate, tocmai rapoartele medicilor de plasă – „medicii țăranelor”, cum îi numește Jacob Felix, personaje care trăiesc în stricta apropiere a țăranelor – sunt cel mai dificil de depistat. În afara celor câteva publicate (Bianu, 1882, pp. 333–338, 365–369; Ionescu-Trifan, 1894, pp. 553–560; Hârsu, 1899, pp. 213–216, 249–252, 278–283, 315–317; Pitișteanu, 1900, pp. 204–210; Antonescu, 1909, pp. 381–385), până acum nu am putut identifica nici unul în Fondul Direcției Generale a Serviciului Sanitar ce se păstrează la Arhivele Naționale din București, iar un sondaj la Arhivele Județene Olt² și un altul la Arhivele Județene Suceava³ au dat de asemenea rezultate negative. Or, poate că suntem în căutarea unei iluzii, pentru că legislația, în acest caz, este imprecisă: rapoartele trebuie să fie „periodice”, ceea ce înseamnă orice... sau nimic. Aceasta și deoarece condiția medicului de plasă este una ingrată și deci nedorită de tinerii medici; dar să îl lăsăm mai bine pe doctorul Felix să ne prezinte situația: „Tinerii cari au dus o viață relativ confortabilă în timpul studiilor și al stagiului militar se sperie de traiul primitiv, de lipsa absolută de tot confortul la cari sunt expuși

1. Pentru un istoric al legislației sanitare de după 1874 a se vedea I. Felix, *Istoria igienei în România în secolul al XIX-lea și starea ei la începutul secolului al XX-lea*, partea I, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, București, 1901, pp. 54–64.

2. Sondaj realizat de dl Nicolae Dumitrana.

3. Sondaj realizat de dl Vlad Popovici.

în cele mai multe comune rurale, unde se găsește foarte anevoie o casă cu chirie, unde mai ales acei dintre medicii de plasă cari nu sunt stabiliți la reședința subprefecturii și a judecătoreiei de pace sunt obicinuit lipsiți de orice societate potrivită cu gradul lor de cultură, unde numărul mare de comune cari constituie circumscripția medicală le impune o muncă prea grea, astfel că nu le rămâne timp pentru studii. [...] Mare parte a medicilor de plasă nu aduce populațiunii servicii reale; pentru ei acest serviciu este un rău trecător, de cari doresc să scape cât de curând; de aceea nici nu-și cumpără trăsură, umblă cu cai de chirie și fac cât se poate de puține excursiuni. Idealul nostru de medic de plasă este reprezentat prin câțiva medici cari au îmbătrânit în acest serviciu, cari au petrecut toată viața printre țărani, cari cunosc gândurile și suferințele lor, cari compătimesc cu ei și se bucură de deplina lor încredere“ (Felix, 1897, pp. 28–31). Poate cercetări viitoare în Arhivele Județene vor duce la depistarea rapoartelor acelor puțini medici „îmbătrâniți în acest serviciu“. E posibil ca doctorul M. Hârsu să fie unul dintre ei, pentru că raportul său este unul dintre cele mai extinse și dovedește o bună cunoaștere a oamenilor și a locurilor.

Acum ne punem întrebarea: care este valoarea acestor rapoarte pentru istoric? Ce putem afla din ele? Doctorul Hârsu se dovedește un excelent etnograf, descriind ocupațiile locuitorilor, îmbrăcămintea sau locuința: „Casele sunt clădite din bârne și acoperite ori cu lătunoi (margini), ori cu șindrilă (draniță). Ele au de obicei o cameră mare, o tindă (sală) și o cămară; casele cu două camere sunt foarte rare. Casele se lipesc cu lut și se vâruiesc cu var or cu *mal* (un fel de pământ alb strălucitor și luciu), or cu *humă* (un fel de pământ sur ca cenușa). Casele de obicei se îngrijesc numai la zile mari; la Paște, hram etc. Ferestrele sunt totdeauna mici, deseori aproape microscopice; numai ici-colea întâlnești câte o casă mai mare, cu ferestre mari și luminoase“ (Hârsu, 1899, pp. 215–216).

Descrierile de acest fel împânzesc de fapt rapoartele medicilor și oferă un material valoros prin vechimea lui etnografului de astăzi, dar și istoricului lumii rurale românești. De altfel, chiar medicii care scriu la sfârșitul secolului al XIX-lea sintetizează privitoare la igiena țaranului român – Gheorghe Crăiniceanu (Crăiniceanu, 1895) și Nicolae Manolescu (Manolescu, 1895) – vor utiliza din plin rapoartele sanitare drept sursă primară. Uneori, în aceste rapoarte ies la lumină reprezentări țărănești unice despre corp și boală. Una dintre ele este prezentată tot de dr. M. Hârsu, care știe că: „În gura poporului sifilisul poartă numele de *frențe*, *bube rele*, *cel perit* și *boale lumești*. Poporul crede că «orice om are cel perit; omul se naște cu el. E de ajuns să-l zădărești cu mâncări iuți, prea sărate, cu acrituri etc. Și el iese. Ardeiu roș, mic și iute, e pricina cea mai mare a iscării sale; crapul vechi sărat încă îl stârnește»“ (Hârsu, 1899, p. 281). În această circumscripție de munte, vaccinarea și revaccinarea antivariolică sunt dificil de realizat și de verificat, din cauza habitatului risipit și a unor practici ale populației rurale, care, mărturisește medicul nostru, anulează efectul vaccinării: „mulți dintre cei revaccinați își șterg brațul îndată ce vaccinatorul le întoarce spatele; la cei mici, la vaccinați, aceasta se face de mame, mătușe etc., spre a scăpa de indispoziția copiilor inoculați“ (Hârsu, 1899, p. 251). Este doar o nouă mărturisire despre neîncrederea țaranilor în medic și în medicina modernă.

Să îl lăsăm pe doctorul Hârsu deoparte și să ne întoarcem la doctorul Vasile Bianu, care, în 1882, era medic al plasei Bistrița de Sus din județul Bacău. Și el se confruntă cu lipsa de încredere a populației rurale în vaccinarea antivariolică, iar țaranii plasei sale „uzează de toate mijloacele posibile pentru a-și sustrage progenitura de la hultuire“ (Bianu, 1882, p. 337). În plus, autoritățile comunale, care ar trebui să îl sprijine în realizarea vaccinării, își sustrag cei dintâi copiii de la acest act medical, așa cum face primarul

din comuna Luizi Călugăra, care „în timpul hultuirii, pe de o parte dădea ordine să se aducă toți copiii la Primărie, iar pe de alta își expedia nevasta și copiii în cu totul altă direcție, spre calea iepurelui!” (Bianu, 1882, p. 338), stârnind consternarea și tristețea medicului nostru. Doctorul Bianu ne vorbește și despre imposibila izolare a pacienților suferinzi de boli epidemice în același mediu țărănesc, unde locuința cu o singură cameră este supraaglomerată: „unde am pune bolnavul, unde pe cei sănătoși?” (Bianu, 1882, p. 337). Iată o dilemă în fața căreia medicul nu are alternativă. Nici încercarea de a izola casa infectată de celelalte case nu poate funcționa, pentru că țărani nu își restrâng libertatea de mișcare de dragul vorbelor unui domn, chiar dacă el este medic de plasă. În comuna Flipeni, într-o duminică, doctorul Bianu reușește, totuși „cu multă greutate”, să trimită „acasă împreună cu vătășelul o mumă cu copilul său în brațe ce suferea de variolă în perioada de descuamație, din cârciuma plină de oameni cu copiii lor!” (Bianu, 1882, p. 337). Nu trebuie să ne închipuim că teama de vaccinare care bântuie mediile țărănești și corolarul ei – încercarea de a se sustrage de la acest act medical – constituie o atitudine care apare din senin la mijlocul secolului al XIX-lea. Ea este tot atât de veche ca și metoda profilactică în sine. Statul și autoritățile ecleziastice fac încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea eforturi în vederea acceptării vaccinării de către populație¹.

În concluzie, puținele rapoarte ale medicilor de plasă sunt o excelentă sursă pentru cunoașterea lumii rurale din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

1. Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Evgheniți, ciocoi, mojiți. Despre obrazye primei modernități românești (1750–1860)*, Editura Humanitas, București, 2013, p. 322.